

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Филология факультеті
Қазақ әдебиеті кафедрасы

Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan
L. N. Gumilyov Eurasian National University
Faculty of philology
Department of Kazakh literature

**«ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ
ЖАҢА ПАРАДИГМАЛАРЫ»**

ҚР Мемлекеттік сыйлығының және ғылым саласындағы Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың иегері, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан Республикасы ғылымына еңбегі сіңген қайраткер **ЗӘКИ АХМЕТОВТІҢ** 95 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

4-5 МАМЫР, 2023 ЖЫЛ

Астана, 2023

MATERIALS

**«NEW PARADIGMS OF LITERARY STUDIES AT
THE CROSSROADS OF THE HUMANITIES»**

International scientific and theoretical conference dedicated to the 95th anniversary of the winner of the state prize of the Republic of Kazakhstan and the Sh.Ualikhanov Prize in the field of science, academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, Honored Worker of science of the Republic of Kazakhstan **Zaki Akhmetov**

4-5 MAY, 2023

Astana, 2023

ӘОЖ821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Каз)

Г91

Жалпы редакциясын басқарған:
Басқарма төрағасы-ректор Е. Сыдықов

Редакция алқасы: Ж. Құрманғалиева, У. Жорақұлов (*Ташкент, Өзбекстан*),
Н. Ыйсаева (*Бішкек, Қырғызстан*), Ғ. Нұрғалиева, А. Бейсенбай, Қ. Кемеңгер (*жауапты шығарушы*), Қ. Байтанасова, М. Оразбек, С. Сагидуллиева.

«Гуманитарлық ғылымдар тоғысындағы әдебиеттанудың жаңа парадигмалары»
Қазақстан Республикасы ғылымына еңбегі сіңген қайраткер, ҚР ҰҒА академигі Зәки Ахметовтің 95 жылдығына арналған Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. 4-5 мамыр 2023 жыл/ Жалпы редакциясын басқарған: Е. Сыдықов. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2023. – 310 б.

ISBN 978-601-337-843-5

Жинаққа 2023 жылы 4-5 мамырда Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Қазақ әдебиеті кафедрасы ұйымдастырған аса көрнекті әдебиеттанушы ғалым, ҰҒА академигі Зәки Ахметовтің (1928-2002) 95 жылдығына арналған «Гуманитарлық ғылымдар тоғысындағы әдебиеттанудың жаңа парадигмалары» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары енді. З. Ахметовтің ұлттық гуманитарлық ғылым тарихындағы орны мен ғалымдық тұлғасын зерделейтін мақалалар және бүгінгі әдебиеттану, фольклористика, тіл ғылымы мен оны оқыту әдістемесін қарастырған ғылыми зерттеулер топтастырылды.

Басылым ғылыми қызметкерлерге, білім алушыларға, оқу, білім, руханият саласының мамандарына, ұлт тарихына ынтызар көпшілік оқырманға арналған.

ISBN978-601-337-843-5

ӘОЖ821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Каз)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

АКАДЕМИК ЗӘКИ АХМЕТОВТІҢ ҒЫЛЫМИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Негимов С.

*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, филол.ғ.д.,
Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері,
Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты*

Абайдың ақындық әлемі. Абай мұрасы – бір халықтың рухани-мәдени өмірінің шарайнасы, жазба әдебиеттің көшбасшысы – атасы. Ұлтымыздың ақындық даналығын, өнерпаздық болмыс-жаратылысын мәшһүр еткен озық ойлы кемеңгер тұлға. Ойы мұхиттай толқыған, көкірек көзі көреген, арғы-бергі ғасырлар сырын мінсіз толғаған, халқының ұлттық ой-санасын оятқан Абайдың асыл туындыларының ағыс-толқындарын, астар қабаттарын, түпсіз тереңдігін жарқырата ашу, шебер сөйлету, дәлелдеп көрсету – қиынның қиыны екені анық. Солай болса да қазақ өлеңінің құрылыс-жүйесін, құдірет-қуатын, Абай поэзиясының орыс классиктерімен ұқсастығын қажырлықпен тексерген, Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының жазылу тарихын зерделеген және «Қазақ өлеңінің құрылысы» (1965), «Өлең сөздің теориясы» (1973) тәрізді күрделі еңбектер жазған академик Зәки Ахметовтің «Абайдың ақындық әлемі» атты зерттеу жариялауы орынды да. Себебі, ұлы Абайдың сұңғыла суреткерлігін, асқан ойшылдығын, нәзік сыршылдығын білгірлікпен әңгімелеу – ондаған жылдар бойы ізденістерді қажет етеді.

Зерттеуші Зәки Ахметов өз еңбегінде Абай шығармаларының адамзаттық рухани-көркемдік тәжірибелерімен, әрі болашақ замана белестерімен дәнекерлікте байланыстырады. Және де әрбір туындының сұлулық табиғатын басқа шығармалармен сабақтастыра, жалғастыра, тұтастықта қарастырып отырады. Яғни тарихи принципті мықтап ұстанады.

Ең алдымен, Абайтану ғылымының тарихнамасына назар аударады. Оның бастауында тұрған Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсыновтың, Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезовтің, Кәкітай Ысқақұлы мен Ілияс Жансүгіровтің және т.б. ой-пікірлерін тілге тиек етеді. Әсіресе, Зәки Ахметовтың Абай реализмі хақындағы ой-толғаныстарының орны бөлек. Сондықтан да ғалымның осынау пікіріне құлақ түрейік: «Абай реализмінің көркемдік әдіс ретіндегі ең басты өзгешіліктері, алдымен, айналадағы өмірді, болмысты, қоғамдық құбылыстарды мейлінше кең қамтып, нақтылы бейнелеу, ел тағдырының өміріне қатысты ең маңызды әлеуметтік мәселелерді халықтық мүдде, озат арман-мақсаттар тұрғысынан толғай білу дейміз. Яғни көркемдік, шыншылдық, шынайылық әдебиеттегі халықтық принциппен, озат идеялылықпен ұштасып келетінін атап айтамыз».

Иә, реализм ұғымы – кең ұғым. Ғалымның түйіндеуінше, оған алғырлық, шығармашылық қиял, арманшыл ой, тұспалдық, ишаралап сипаттау, көркемдік шарттылық, көрегендік, ұлттық сана секілді қасиет-белгілер тән.

Академик Зәки Ахметов Абайдағы лирикалық поэзиясының ерекшеліктеріне көркемдік-эстетикалық ойдың айрықша өткірлігін, қуатты, күйлі сымбатты құйылатынын, сезімнің барынша нәзіктігін, оттылығын жатқызады. Сондай-ақ Абай поэзиясының лирикалық кейіпкерінің болмысына, тұлға – тұрпатына, ішкі жан дүниесіне, толғаныс-тербелістеріне, күйініш-сүйініштеріне зер салып, «сол арқылы бүкіл бір ортаны, қоғамды, заманды сипаттап беретіні» жөнінде ой өрбітеді?

Зерделі зерттеуші «Келдік талай жерге енді», «Жүрегім, нені сезесің», «Жүрегім, ойбай соқпа енді», «Жүрегім соқпа, кел тоқта», «Не іздейсің, көңілім, не іздейсің?», «Ем таба алмай», «Тайға міндік», «Жастықтың оты жалындап», «Жастықтың оты қайдасың», «Жүрегім менің қырық жамау» сияқты сыршыл лирикасының нәзік реңк толқындарын, нақыш-кестелерін, сезім сәулелерін есілте, төгілте жеткізеді. Өз сөзімен айтқанда, «соққан желдей заманның» еркіне көнбейтін қайсар мінезді, өткір тілді текті тұлғаның поэзиясына

тұнып тұрған қасиетті ой, мөлдір сезім, мінсіз таза ақыл тән. Ол ғайыпты болжаған, тұңғықтан сыр тартқан, сұлулықтың сиқырын сезінген көреген абыз іспетті.

Осынау ірі, кесек зерттеуде Абайдың аударма саласындағы үздік өнеріне, сөз таңдау, сөз сақтау шеберлігіне, көркемдік ойлау жүйесінің тергеуін-қуатына барынша терең талдау жасайды. Абайдың орыстың классик ақындары Пушкин мен Лермонтовпен иық теңестіріп тұратындығы әрі олардың шығармаларымен бәсекелес, рухтас, тамырлас екендігін, олардың жырларын қазақы әуенмен келістіріп сипаттағанда ерекше еркіндікпен, ұлттық рухани болмысына, эстетикалық қабылдау, дүниетаным ерекшеліктеріне, психикалық табиғатына үйлестіре аударатындығын келісті әңгімелейді. Қыруар салыстыруларды жүйе-жүйесімен келтірді. Абай Лермонтовты ықыласпен аударғанының себебін ол «ерекше ызаның ақыны, махаббаты ашумен уланған ақын» деп өте-мөте бүйрегі бұрылып, ынтасы ауып, жүрегі қалап жақын тұтқанын зерделілікпен таразылап түсіндіріледі.

Абай аударған Лермонтовтың «Ой» деген өлеңі жайында «Дүние, өмір жайлы тынымсыз ойға батып, бәрін сынап, ақылменен саралап, асқақ қиялға, үміт пен арманға, әбден берілген күйі де. Жазықсыз жапа шеккен, ауыр бейнет тартқан, көптің атынан айтқан азулы күштілерге айтқан қатты наразылығы да – бәрі де осы өлеңнен молынан сезіледі» - деп жазғанында терең тамырластықты, төркіндестікті, сарындастықты аңғарған.

Академик Зәки Ахметов Абайдың әдеби мысал жанрын өрелілікпен өркендеткеніне, көркемдік шарттылықты шебер ұйымдастыруына, тұспалдап айту тәсіліне, белгілі бір сюжетті, алуан-алуан тұспал бейнелерді, алыстан орағытып, қиюластырып жеткізу, сөйтіп, ғибратты ойлар ұсынғанына, қоғам өмірін, адам баласының ішкі дүниесін қалтқысыз ашып көрсеткеніне білім-білігін жұмсайды. Нағыз поэзияның жаны-нәзіктік, құштарлық, сезімталдық, ынтықтық, ұшқыр қиял және адамзат тарихында екшелеген, қорытындыланған, жинақталған көркемдік тәжірибелерді асқан ұсталықпен меңгеру, «шабыттың қуатымен тебіреніп еркін сөйлеу, жан тәнімен сезінген жүрекжарды ой толғамын ортаға салу». Ол жалпыхалықтық сөйлеу тілін, байырғы ақын-жыраулар тілін, ұлтының ақындық өнерінің асылдарын бойына жинап, көкірегіне тоқып, қазақ өлеңінің жадағай қыстырма сөздерден, қайталаулардан арылтып, ұршықтан шыққан жіптей, сымға тартқан күмістей етіп, жауһардай мөлдіретіп, гауһардай құлпыртып, қазақ әдеби тілінің атасы болды. Әр сөздің өмірбаянын жаңалықты мағыналармен толықтырып жетілдірді. Сондай-ақ қазақ өлеңінің ұйқастық, ырғақтық, буындық, бунақтық, тармақтық, шумақтық, интонациялық кестесін бұрын-соңды болмаған өзгерістермен кемелдендірді. Міне, осы жәйттар аталмыш монографияның «Тіл бейнелілігі», «Өлең өрнектері» бөлімдерінде жүйелі түрде сөз болады. Автор қара сөздердің жанрлық табиғатына ой жіберіп, кейде шешен сөзге, кейде әңгіме-сұхбатқа, бірде діни трактатқа, Мұхтар Әуезов пікіріне жүгініп, сыншылдық, ойшылдық сыр-сипаты басым өсиет-толғауға жатқызады.

Асылы, Абайдың қара сөздері ұлттық прозаның, публицистикалық әдеби тілдің кемел дамуына жойқын ықпал жасағанын біліктілікпен баяндайды.

Ол Абайды «ұлы ізашар ақын», мүлде жаңа реалистік жазба әдебиеттің ту ұстаушысы ретінде бағалай отырып, оның ұлылық пен сұлулықтан, ойлылық пен сыршылдықтан, сыншылдық пен суреткерліктен құйылған ғажайып шығармаларының қоғамдық-әлеуметтік, танымдық-тағылымдық, көркемдік-эстетикалық мәндерін егжей-тегжейлі ашып береді. Және де Абай дәстүрінің жанған шырақтай кең тарағанын, әсіресе, Шәкәрім-ойшылдығын, Мағжанның әсем сыршылдығын, Сұлтанмахмұт сыншылдығын: Ахмет мысалшылдығын, тәмсілмен сөйлейтіндігін, Міржақыптың ағартушылық өнегесін сәтті сабақтастырғанын байыптайды.

Зерттеуші назарынан ақын шығармаларының текстологиясы да қағыс қалмаған. Ол 1905, 1907, 1910 жылдардағы Мүрсейіт Бүкеұлының қолжазбаларының ақын туындыларының ең негізгісі, етек-жеңі жинақысы деп санайды. 1909 жылы Санкт-Петербургте жарияланған текстерді түп нұсқа ретінде қараған жөн деп есептейді.

Академик З. Ахметов 1916 жылы Самат Әбішұлы шығарған «Абай термесі» жинағынан бастап, 1957 жылы М. Әуезов бастырған екі томдық академиялық жинақтарға

дейін қамтыған. Бұрынғы басылымдар, тарихи мәдени мәні ерекше қолжазбалар мейлінше ұқыптылықпен салыстырылып тексерілген.

Автор «Абайдың ақындық әлемі» монографиясында Абай аудармаларының түп тамырын іздеуі қуантарлық жәйт. Абайдың Крыловтан аударған «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» өлеңінің негізгі иесі неміс ақыны Р. Левенштейн екен. Мұны академик ағамыз Санкт-Петербург кітапханасынан он күн сарсыла іздеп, ақыр соңында А. Рубенштейн романстарының жинағынан тауыпты.

Немесе «Жүректе көп қазына бар, бәрі жақсы» өлеңі М.Ю. Лермонтовтың 1891, 1893 жылғы жинақтарында және «Русский архив» журналында (1888, №16 159-бет) жарық көрген. Сөйтсек, бұл өлең Я. Полынскийдің 1842 жылы «Подземные ключи» жинағында (13-бет) басылғандығын ескертеді.

Қорыта айтқанда, академик З. Ахметов ұлы Абайдың ақындық даналығын сонау 1949 жылдан бері қажырлылықпен шұғылданып, зерттеп келеді. Ұлттық поэзия табиғатын, оның ереже-қисындарын, қағидаларын және тарихын жетік, зерек түсінген әрі білім-ғылыммен мұздай қаруланған Зәкеңнің «Абайдың ақындық әлемі» дейтін күрделі монографиясын ойлы, мағыналы қорытындылармен, сөз сұлулығы жайлы әсем талдаулармен ерекшеленетін елеулі еңбек дейміз.

«Сөзде сиқыр бар, ал өлеңде даналық». Академик Зәки Ахметовтің «Поэзия шыңы – даналық» атты зерттеуінде сөз өнерінің өзгеше өрнек-кестесі, тарихи-әдеби прцестің ерекшеліктері, халықтың көркемдік ойлау жүйесі, поэзияның бейнелілік суреттілік табиғаты, архитектуралық сөз музыкалығы, ой тапқырлығы, өлең құрылысы, Ұлы Абайдың суреткерлік қолтаңбасы, ақындық даналығы турасында жан-жақты, терең ой-түйіндеулер, тұрлаулы тұжырымдар мәнімен, сәнімен келісті баяндалады.

Тегінде, шынайы көркемдік сөз туындату үшін әлеуметтік, қоғамдық құбылыстарды, өмірдің қыр-сырларын, әлемнің, табиғаттың, қоршаған ортаның мән-жайларын терең пайымдағанда ғана діттеген мақсатына жетесің. Ғалымның пікіріне ден қойсақ, өлең сөздің сәулеттілігі – ақынның көркемдік дүниетанымына, үріп ауызға салғандай мөп-мөлдір буырқанған тапқыр ойына байланысты екен. Демек, өлең сөзге өрнектілік, суреттілік, сыршылдық, сұлулық дарытатын, ақын мәдениетін асқақтататын «ой-сезім тереңдігі, өткірлігі, әсерлігі». Ал «тіл, сөз, ақындық көркем ой-сезімді жеткізудің құралы ғана». Задында, шығармашылық өнерде ұшқыр қиялдың, дархан көңілдің, тілегей сезімнің, қуатты түйсіктің орны бөлек. Өнерпаздың ішкі жан дүниесі – дүниетанымының негізі, даналық бастауы, сезімнің бұлағы, көркемдік ассоциацияның дүкені. Көркемдік сұлулықтың өзі құштарлыққа байланысты. Бұл орайда Қожа Ахмет Ясауидің құштарлықты дария түбіндегі гауһарға теңеуі тегін емес.

Академик Зәки Ахметовтің «ақынның жан дүниесінің жарқын сәулесімен нұрланып шыққан, оның ақыл-парасатынан, шабытты асқақ арманынан қуат алып, құлпырған, әдемілік-сұлулыққа ынтық эстетикалық сезімінен нәр алған өмір шындығы» дегенінде айрықша мән-мағына бар. Поэзия мейлінше терең, нәзік сезімнен де, құштарлықтың отынан да жаралып-жаңғырып туады дегенді жарқырата жазады.

Ұлттық поэзиядағы, халықтың ой-санасындағы сұлулықпен ізгіліктен құйылып, нұрлана құбылған бейнелі сөздер табиғатын, көркем ұғым-түсініктерін әдеби-ғылыми тұрғыдан талғампаздықпен талдап түсіндіреді. Поэзиялық сөздердің болмысы, жаратылысы аса күрделі. Оған ишараттау, меңзеу, салыстыру, жұмбақтау, астарлау, бейнелеу, әсемдеу, теңеу, ұқсату тән. Осындай көркем құбылыстардың, эстетикалық шарттылықтардың құпия сырын академик Зәки Ахметов халық жырларынан, ақын-жыраулар поэзиясынан, Біржан-Сара айтысынан ең жарқын, ең үздік, ең көркем үлгілерінен мысалдар келтіре отырып, тамылжыта дәлелдейді. Мәселен, Ақжүністің толғау сөзінен:

*Қойда бағылан қозы едім,
Жылқыда шаңқан боз едім.
Атам менен анамның
Асыранды қызы едім –*

деген шекер-балдай лебізін келтіріп, «мұндағы әр сөзден, ұқсату-салыстырудан мал баққан елдің көшпелі өмір тұрмысының лебі есіп тұр» деп түйіндейді. Ұлт тілінің сөз байлығын, бояу-нақыштарын, поэзия тілінің соны эстетикалық ұғым-түсініктермен кемелдене толысуын әңгімелеу барысында Сәкен, Ілияс, Сәбит, Әбу, Қасым, Сырбай, Жұбан сынды ақындардың поэзиясына жүгініп отырады.

Зәки Ахметов ұлттық әдебиетіміздің ғылымында қазақ өлеңі құрылысынан бірден-бір кесек зерттеу жазған ғалым. Әрине, қазақ өлеңінің құрылысы хақында ой тербеген Шоқан Уәлихановтың, Ахмет Байтұрсыновтың, Мұхтар Әуезовтің, Қажым Жұмалиевтің, Есмағамбет Ысмайыловтың, Сәбит Мұқановтың ой-толғаныстарын айрықша атаймыз. Осынау еңбектегі «Өлең құрылысы, өлшем өрнектер» деген тарауда буын, бунақ, тармақ, ырғақ, ұйқас, шумақ, дыбыс үндестіктері, интонация, пауза, тұрақты сөз жігі тәрізді өлең құрылысының негізгі басты-басты ұғымдары қарастырылады. Әрі бір-бірімен біртұтастықта сипатталады.

Задында, өлең құрылысының ұлттық сипат-белгілері өзгеше. Бұл ұлт тілімен тамырлас, тектес. Сондықтан да қазақ өлеңі, алдымен, буынға негізделеді. Ырғақ пен тармақ та, ұйқас пен шумақ та буынға бағынады. Яғни, қазақ тілінің дыбыстық жүйесінен, фонетикалық құрылысынан туындайды. Академик Зәки Ахметовтің көрсетуінше, «жүйелі ой салалаланып, сабақтасып жатқан жеке тізбектерден тұрады». Демек, әуезді ырғақтың ең негізгі бөлшегі буын екені әлімсақтан белгілі. Содан буын бунаққа, тармаққа көшіп, ырғақтың әуез-келісімін күшейтеді.

Зәки Ахметовтің өлең тіліндегі дыбыстардың айтылу ерекшеліктері, түрлері, сапасы жөніндегі ой-пікірін келтірелік:

1. Егер сөз басында ы, і дыбыстары р, л дыбыстарының алдында келсе, олар көбінесе қосылып айтылады.

2. Ы, і дыбыстары сөздің ортасында келген кезде бірде түсіп қалып, бірде қосылып айтылады. Ал кей ретте сөздің соңғы буынында да ескерілмейді.

3. Қысқа дауысты ұ, ү дыбыстары да ы, і дыбыстары секілді бірсыпыра сөздерде бірде айтылмай, біресе сақталып отырады.

Ғұлама ғалым Зәки Ахметов шумақ құрылысына тән сипат-белгілерді былайша көрсетеді: 1) поэзиялық ойдың белгілі бір дәрежеде аяқталып тиянақталуы; 2) өлең сөйлемдері синтаксистік-ырғақтық тұрғыдан толық мүсінделіп, интонациялық толқындануының аяқталуы; 3) шумақтағы тармақ санының тұрақтылығы; 4) шумақ жасайтын тармақтарда ұйқас тәртібі қатаң сақталады.

Поэзиялық шығармалардағы көркемдік сұлулық ұйқас мінезімен төркіндес. Ұйқас – әбден жетілген, толысқан поэзияның басты сипаты. Адамның музыкалық есту қабілеті бірден ажыратады. Бұл құбылыстың фонетикалық құрылысы яки үнділігі аса мәнді де маңызды. Дыбыс қайталауларына негізделеді. Өлеңнің құрылысын айқындайды. Ұйқас дегеніміз – тармақтық аяқталым. Ырғақтың суретін тудыруға септігі зор. Ұйқас табиғаты ішкі ұйқастардан жөні мүлде бөлек. Ұйқас өлең сөзді сөйлемдерге немесе тармақтарға жіктейді. Осы қасиет ұйқастың шек-жігін айқындай түседі. Өлең сөзде ұйқас бастан-аяқ тұрақты түрде қайталанатын. Өнерпаздың ой-санасы, түйсік қуаты терең ұғынып, өткір қабылдайды. Ұйқаста буын үндестігі бар. Осы жәйт келесі сөйлемдерге қайталанып отырады. Жүйелі тәртіп берік сақталады. Тармақтың дербестігі үшін, ырғақтың тұтастығы үшін қызмет етеді. Және де өлеңнің ырғақтық-интонациялық әрі синтаксистік жіктелісіне мол мүмкіндік тудырады. Сонымен ұйқас өлеңнің көркемдік-мәнерлілік, ырғақтық, шумақтық табиғатына жарасым үстейді, өрнектілігін, келісімін көркейтеді. Ұйқас өзара үйлескен тармақтардың кезектесу ретіне қарай сан алуан болып келеді. (Мысалы, егіз шалыс, кезекті, орама, шұбыртпалы).

Бұл ретте Зәки Ахметов шығыстанушы Т. Ковальскийдің түркі поэзиясы тарихында ұқсастық пайда болуын ерте дәуірге жатқызғанын қуаттайды.

Е. Бертельс Махмұт Қашғаридің «Диуани лұғат ат-түрік» шығармасындағы кейбір поэзиялық мұралардың ұйқасқа құрылатындығын орынды келтіреді.

Академик В. Жирмунский мен Х. Зарифов түркі поэзиясындағы ұйқастың пайда болуын синтаксистік параллелизммен байланыстырады.

Академик Зәки Ахметов ұйқастың соншалықты жоғары дәрежеде дамуына, кең қолданыс табуына ұлттық поэзия тілінің бейнелілігі, сөздің табиғи әуезділігі, сөйлеудің ырғақтық-синтаксистік түзілісі ықпал еткен деген тұжырым жасайды.

Сондай-ақ академик қазақ өлеңінің құрылысына бұрын-соңды болмаған өзгерістерді, түрлі жаңалықтарды енгізген Ұлы Абайдың, сонан соң ХХ ғасырдың классик ақындары Сұлтанмахмұт, Сәкен, Илияс, Бейімбеттердің, сонымен қатар Әбу, Дихан, Қалижан, Сырбай, Қасым, Тоқаш, Мұқағали, Төлеген, Жүмекен, Сабырхан, Тұрсынзада, Фариза, Тұманбай, Темірхан сияқты ақындардың көркемдік шеберлігін пайымдайды. Еңбекте Абай шығармашылығы, оның лирикалық поэзиясы, лирикалық қаһарман, ақындық тұлға табиғаты, классикалық ұлттық көркемдік стилі, тақырыптық ауқымы, сөз саптау ерекшелігі, дүниетану даралығы ақын поэзиясындағы ойшылдық, сыршылдық, сыншылдық сарындар, аудармашылық шеберлігі, Абайдың бейнелеу әдіс-тәсілдерінің, жаңашылдық қырларының Шәкәрім, Сұлтанмахмұт, Ахмет, Міржақып, Мағжан өнернамасында сәтті сабақтастық табуы нақты дәйек-дәлелдермен түсіндіріледі.

Ұлттық поэтиканың көрнекті зерттеушісі марқұм Зәки Ахметов осы кітабының кіріспесінде: «Поэзиялық шығарманы ақынша сезініп, ақынша сөйлеу бар. Ол үшін өнерпаздық қабілет, үлкен шабыт керек. Алған әсеріңді айтып жеткізетін әдемі тіл керек» - деп жазыпты.

Бір өкініш, баспаға өз қолымен тапсырған бұл еңбегінің кітап болып жарық көргенін ғалымның өзі көрмеді.

Поэзия мұхитынан, сұлулық дүниесінен жеміс терген, жемісін елге берген алтын ағаның білімдарлығына ділмарлығы, санаткерлігіне ар-ождан, рух тазалығы, көркем мінезі ұштасқан еді-ау! «Сөзде сиқыр бар, ал өлеңде даналық» деп, Мұхаммед пайғамбардың хадисінде айтылыпты. Сара әрі дара пікір! Иә, ғұламаның мұрасында ұлт тілінің керемет сыры, рухы, көркемдігі, тереңдігі, даналық дәрістері біліктілікпен сараланған.

Академик Зәки Ахметов – қазақ өлеңінің теоретигі. Академик Зәки Ахметов ұлттық өлеңтану ғылымында айрықша кесек ғылыми ой-тұжырымдар қалдырған айтулы оқымысты. Оның «Казахское стихосложение» (1964), «Өлең сөздің теориясы» (1973), «Қазақ өлеңі теориясының негіздері» (2002), «Поэзия шыңы – даналық» (2002) атты зерттеулерінде буын, бунақ, тармақ, ырғақ, ұйқас, шумақ, дыбыс үндестіктері, интонация, пауза, тұрақты сөз жігі тәрізді өлең құрылысының негізгі басты-басты ұғымдары қарастырылады. Әрі бір-бірімен біртұтастыққа сипатталады. Өлеңтанушы З.Ахметовтың көрсетуінше, поэзия тілі мен көркем формалар табиғатын ұғып-түсіну үшін өлең құрылысының ішкі құпиясын тексеріп талдау, тану аса мәнді деп жазады. Расында, өлең құрылысы аса күрделі, сан қырлы құбылыс. Өлең құрылысының ұшан-тәңіз заңдылықтарын парасаттау үшін ырғақтық өлең түрлерінің, өлшемдерінің әр алуан жақтарымен байланысын яғни өлең сөйлемдерінің синтаксистік құрылысымен, интонациялық толқындауымен, әуезділік сырларымен, образдылық, метафоралық жүйесімен сабақтастықта ұтымды тәсіл деуге болады.

Қазақтың поэзиялық тіліндегі мәнерлеулегіш-суреттегіш құралдар жүйесінде, нақтылы айтқанда, өлең құрылысында тармақтың ырғақтық түзілісі, ұйқас кестесі, шумақтың жасалуы, өлең тілінің бейнелеушілік жағы ерекше елеулі. Шынтуайтпап келгенде, өлең сөздің экспрессивтілігі мен мәнерлілігі, ішкі мазмұн байлығы – тұп-тура ырғақ құрылысына байланысты.

Өлең сөздің ырғақтылық жіктелісі – интонациялық-ұйымдастырушылық паузаға ие эмоционалды сөйлеудің шағын бөлшектерге бөлінуіне тікелей байланысты. Сөздің интонациялық толқын-тербелісі тіл табиғатынан туындайды. Ырғақтық өрнек-кестенің дүркін-дүркін қайталануы әуезділік пен мәнерліліктің мол мүмкіндігін жасайды.

Сөз бен сөйлемнің көркемдік сұлулығын, сымбаттылығын дыбыстар үйлесімі толықтыра түседі. «Кенің бай, келімің мол, туған тілім, // Дыбыстың теріп сөз ғып, буған гүлін» деп, не болмаса «Сөз – дыбыстың мағыналы болып тізілгені» деп, Ахмет

Байтұрсынұлы айтқандай, мағыналы, әуезді дыбыстық орайластықтар ырғақтылықты әсерлеп күшейтеді. Бұған сәйкестік, қайталаушылық тән. Және де адамның психофизиологиялық табиғатына, рухына, көркемдікті қабылдау қабілетіне де лайық.

Тармақ ішіндегі бөлшектердің қайталануы, белгілі бір мезетте оралып отыруы үйлесімділік, ұқсастық, сәйкестік мәнісін мұқият ыждаһаттайды. Ырғақ ағынына ілесіп, үзенгі жарыстырып, өлеңнің мазмұн-мағынлаық ағыс-толқындарымен ұласып-ұштасып, контрастар, параллельдер, нешеме алуан бояу-суреттер, дыбыс қайталаулар, тізбекті тіркестер жасалуына қолайлы жағдай жасайды. Өлеңнің ырғақтық құрылысы – сан түрлі сөз, сөйлем, тармақ, шумақ, үндестіктерін бір негізгі гармонияға ұйыстыратын көркемдік тетік. Сөз бен фразаның өзара байланысу тәртібі өлеңнің мелодиясын үстемелейді. Ұлттық өлең тілінің басты ерекшелігін – поэзиялық шығарманың ырғағы анықтайды.

Ырғақтық принциптерді сақтау және жетілдіру, бейнелеудің барша шарттылықтарын бір мақсатқа, бір нысанаға жұмылдыру – ақынның шығарымпаздық шеберлігіне саяды.

Ырғақтық принциптер – поэзия тілінің және оның формаларының икемділігі мен оралымдылығын, интонациялық байлығы мен сөздің эмоциялық бояуын еселейді.

Түптеп келгенде, ырғақ өлең сөздің интонациялық табиғатында айқын бедерленеді. Сонымен қатар ырғақ өлеңнің интонациялық суретіне өзіндік айшық қосады. Ырғақ, интонация пішінінің өзге де элементтері өмір, дүние, тұрмыс-тіршілік құбылыстарын көркемдік бейнелеудің құралдары.

Ұйқас. Поэзиялық шығармалардағы көркемдік сұлулық ұйқас мінезімен төркіндес. Ұйқас – әбден жетілген, толысқан поэзияның басты сипаты. Адамның музыкалық есту қабілеті бірден ажыратады. Бұл құбылыстың фонетикалық құрылысы яки үнділігі аса мәнді де маңызды. Ұйқастың буындық, дыбыстық сипаты – қазақ тілінің төлтума фонетикалық ерекшеліктеріне қатысты.

Ұйқасым көп жағдайда өлшем тәртібімен анықталады. Сондай-ақ өлең сөздің интонациялық-синтаксистік құрылысының өзіндік ерекшеліктерімен орайласа ұйымдасады. Өлеңнің құрылымдық жүйесі тұрақты, негізгі ырғақтық принциптері орнықты. Өйткені, халықтың сөз өнерінің тарихында екшелген, сұрыпталған. Және де тіл құрылысының ерекшелік-қасиеттерімен сәйкестікте туындаған. Тілдің құрылысы, рухы, халықтың ой-парасаты, ақыл-санасы, ақындық һәм көркемдік дәстүрлер өлең құрылысында нақты, затты түрде сәулеленген.

Дыбыс қайталауларына негізделеді. Өлеңнің құрылысын айқындайды. Ұйқас дегеніміз – тармақтық аяқталым. Ырғақтың суретін тудыруға септігі зор. Ұйқас табиғаты ішкі ұйқастардан жөні мүлде бөлек. Ұйқас өлең сөзді сөйлемдерге немесе тармақтарға жіктейді. Осы қасиет ұйқастың шек-жігін айқындай түседі. Өлең сөзде ұйқас бастан-аяқ тұрақты түрде қайталанады. Өнерпаздың ой-санасы, түйсік қуаты терең ұғынып, өткір қабылдайды. Ұйқаста буын үндестігі бар. Осы жәйт келесі сөйлемдерге қайталанып отырады. Жүйелі тәртіп берік сақталады. Тармақтың дербестігі үшін, ырғақтың тұтастығы үшін қызмет етеді. Және де өлеңнің ырғақтық-интонациялық әрі синтаксистік жіктелісіне мол мүмкіндік тудырады. Сонымен ұйқас өлеңнің көркемдік-мәнерлілік, ырғақтық, шумақтық табиғатына жарасым үстейді, өрнектілігін, келісімін көркейтеді. Ұйқас өзара үйлескен тармақтардың кезектесу ретіне қарай сан алуан болып келеді. (Мысалы, егіз шалыс, кезекті, орама, шұбыртпалы).

Бұл ретте Зәки Ахметов шығыстанушы Т.Ковальскийдің түркі поэзиясы тарихында ұқсастық пайда болуын ерте дәуірге жатқызғанын қуаттайды.

Академик В.В.Радлов түркі поэзиясындағы ұйқастың дамуы араб-парсы әдебиетінің әсерінен деп жазады. Ұйқасу реті аааб бол келетін көптеген шығыс халықтары поэзиясына тән. Түптеп келгенде, осындай ұйқасым тәртібі Абайда бар, тіпті Махмұт Қашғариде де қолданылған дейді.

Е.Бертельс Махмұт Қашғаридің «Диуани лұғат ат-түрік» шығармасындағы кейбір поэзиялық мұралардың ұйқасқа құрылатындығын орынды келтіреді.

Академик В.Жирмунский мен Х.Зарифов түркі поэзиясындағы ұйқастың пайда болуын синтаксистік параллелизммен байланыстырады. Академик Зәки Ахметов ұйқастың соншалықты жоғары дәрежеде дамуына, кең қолданыс табуына ұлттық поэзия тілінің бейнелілігі, сөздің табиғи әуезділігі, сөйлеудің ырғақтық-синтаксистік түзілісі ықпал еткен деген тұжырым жасайды.

Ұлттық өлеңтану ілімі тарихында академик Зәки Ахметов ұйқастың фонетикалық жүйесіне, буын құрылысына, дыбыстар (дауысты, дауыссыз) үндестігіне, ырғақ табиғатына төркіндестігін терең зерделейді. Академик Зәки Ахметовтың көрсетуінше, ұйқас – поэзияның басты сипаты, тармақ соңындағы сөздердің үйлесімі, дыбыстық жарасымдылықтар, өлеңнің ырғақтық-интонациялық құрылымының айрықша тұрақты тетігі. Ұйқас – өлең сөзді тармақтарға жіктеудің көрсеткіші. Ол көркемдік сана айнасында поэзиялық шығарманың ырғақтық жүйесіндегі негізгі элемент, тұтас буындарды әуезділікке көшіретін тәсіл. Ұйқас – 1) тармақтың шек-мөлшерін айқындайды, 2) өзінен кейін жолдармен жалғастырады, 3) өлең тармағындағы соңғы кідірісті шегелеп танытады.

Асылында, ұйқастың ырғақпен интонацияға ықпалы орасан, семантикалық, көркемдік мәні де ерекше.

Зәки Ахметов еңбегінде ұйқас құрамындағы дыбыстың сапасы, әуезділігі, толық мәндегі акустикалық сәйкестігі, сингармониялық үйлесімділігі, түрлері (толымды, толымсыз, құрамды, редифті) ғылыми-теориялық тұрғыдан байыпталады.

Ол ұйқасты халықтың әдеби-тарихи дамуымен, ұлттық көркемдік дәстүрлердің баюымен, өлең құрылысының күрделеніп кемелденуімен бртұтастыққа қарастырып, қазақ өлеңіндегі ұйқас жүйесінің жоғары деңгейде салаланып-сараланып дамуына ұлттық поэзия тілінің образдылығы, сөздің табиғи әуезділігі, сөйлеудің ырғақтық-синтаксистік түзілісі ықпал еткен деген тұжырым жасайды.

Академик Зәки Ахметов түркі поэзиясындағы ұйқас туралы ой өрбіткен шығыстанушылар Ф.Корш, В.Гордлевский, Т.Ковальский, Е.Э.Бертельс, эпостанушылар В.М.Жирмунский, Х.Т.Зарифов сынды оқымыстыларды ілттипатпен атайды.

Ғұлама ғалым Зәки Ахметов шумақ құрылысына тән сипат-белгілерді былайша көрсетеді: 1) поэзиялық ойдың белгілі бір дәрежеде аяқталып тиянақталуы; 2) өлең сөйлемдері синтаксистік-ырғақтық тұрғыдан толық мүсінделіп, интонациялық толқындануының аяқталуы; 3) шумақтағы тармақ санының тұрақтылығы; 4) шумақ жасайтын тармақтарда ұйқас тәртібі қатаң сақталады.

Академик Зәки Ахметовтың түсіндіруінше, өлең құрылысының мәнерлегіш-суреттегіш мүмкіндіктері мен байлығы, ең алдымен, тарихи-әдеби факторларға, ұлттық-шығармашылық дәстүрлерге, әдеби тілге байланысты өрістеп дамиды. Задында, өлең құрылысының ұлттық сипат-белгілері өзгеше. Бұл ұлт тілімен тамырлас, тектес. Сондықтан да қазақ өлеңі, алдымен, буынға негізделеді. Ырғақ пен тармақ та, ұйқас пен шумақ та буынға бағынады. Яғни, қазақ тілінің дыбыстық жүйесінен, фонетикалық құрылысынан туындайды. Академик Зәки Ахметовтың көрсетуінше, «жүйелі ой салаланып, сабақтасып жатқан жеке тізбектерден тұрады». Демек, әуезді ырғақтың ең негізгі бөлшегі буын екені әлімсақтан белгілі. Содан буын бунаққа, тармаққа көшіп, ырғақтың әуез-келісімін күшейтеді.

Өлең тармақтарындағы ішкі ырғақтық жіктелудің сырларын сипаттау барысында буын мен бунақтың гармониялық заңдылықтарын діттейді.

Тармақтың бунақтық құрылымына, бунақтың буындық бөлініске, шумақтың тармақтық топтасуына үңіледі. Буындық топтасу – ырғақтық икемділік гармониялық сұлулық, әуезділік, айқындық туғызады.

Қазақтың өлең құрылымы мен тілінің асыл мұраты: жарасымдылыққа, үйлесімділікке, қайталауға ұмтылу. Қазақ өлең құрылысының басты шарты – тармақтық ырғақтық өрнегін жасау және бунақ жіктерінің бір-бірлерімен сәйкес келіп отыруы.

Өлеңтанушы Зәки Ахметов тармақтардың бунақтарға бөлінісін былайша көрсетеді:

I. 3 буын+2 буын; 3 буын+3 буын; 4 буын+3 буын.

- II. 4 буын+4 буын; 3 буын+2 буын+3 буын.
- III. 3 буын+3 буын + 3 буын; 3 буын + 4 буын + 4 буын;
4 буын+3 буын + 4 буын; 4 буын + 3 буын + 3 буын;
- IV. 4 буын+4 буын + 4 буын + 3 буын;
4 буын+4 буын + 4 буын + 4 буын;

Өлеңнің тармақтарға негізделуі ырғақтың айқындығы танытып қоймайды, әсерлілігі мен мәнерлілігін де көріктендіреді.

Буындық топтар керемет ырғақтық сурет тудырмаса да, белгілі бір алғышарттарды алға тартады.

7 буынды өлеңнің (бунақталуы 4+3) ырғағы ширақ, суреткерлік мүмкіндігі мол, кең тараған үлгі. Бунақ жүйесі 3+4 қазақ өлеңінде қолданыс таппаған, алайда бұл симметриялық құрылым 11 буынды қара өлеңде бар деп жазады ұлттық поэтиканың білгірі Зәки Ахметов.

Түркі халықтары поэзиясында 7 буынды өлеңдер кең тараған, сондықтан да түркі жырларының ең негізгі және архаикалық түрі (В.Гордлевский).

Болар-болмас буын құрылысындағы өзгеріс тармақтың ырғағына әсер ететіндігі бар.

11 буынды өлеңдер ырғақтылық пен дыбыстық әуезділіктің ұшан-теңіз мүмкіндіктерін туғызатын күрделі құрылым, бірегей құбылыс. Негізінде, қазақ өлеңіндегі тармақтардың ішкі ырғақтық толқынын буын реттейді. Бұл ақындық өнерде сөйлеудің ырғақтылығына, орайлы жарасымына, түр сұлулығына жеткізеді.

Сонымен тармақ – ырғақ бірлігі. Ол – ішкі гармониясымен, ырғақтық тұрақтылығымен, жинақылығымен өзгешеленеді.

Өлеңнің ішкі құрылымында нәзік құбылыстар жеткілікті. Олардың көркемдік мақсатқа жұмсалатындығы, ішкі жарасымдылықты сұлуландыра түсетіндігі бар. Олар цезура-пауза (қосымша ырғақтық құрал), сөз жігі (сөз шекарасы, екпін дейтін тармақтың ырғақтық бір бүтін нәрсені құраушы бірлігінің шекарасы) бөлшектер, атрибуттар.

Ұлттық поэтика майталманы Зәки Ахметов орыстың әдебиеттану ғылымындағы ой-пікірлерге сүйене отырып, ой жібін тарқатады. Сондай-ақ С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Б.Кенжебаев байламдарын, иіні келгенде, ғылыми қолданысқа енгізеді.

Екпін туралы айтқанда мына шумақтарды мысалға алады:

1. Жүректен қозғайын,
Әдептен озбайын.
Өзі де білмей ме
Көп сөйлеп созбайын.
2. Төмендеп қарайсың,
Телміріп тұрмайсың.
3. Қызарып, сұрланып.

Десек те қазақ тілінде барлық буындар бірдей айқын естіледі, екпін түскен буындар өте-мөте өзгешеленбейді дейді зерттеуші.

Зәки Ахметовтың өлең тіліндегі дыбыстардың айтылу ерекшеліктері, түрлері, сапасы жөніндегі ой-пікірін келтірелік:

1. Егер сөз басында ы, і дыбыстары р, л дыбыстарының алдында келсе, олар көбінесе қосылып айтылады.
2. Ы, І дыбыстары сөздің ортасында келген кезде бірде түсіп қалып, бірде қосылып айтылады. Ал кей ретте сөздің соңғы буынында да ескерілмейді.
3. Қысқа дауысты ұ, ү дыбыстары да ы, і дыбыстары секілді бірсыпыра сөздерде бірде айтылмай, біресе сақталып отырады.
4. Дауысты дыбыс – буын құраушы.
5. Дауыстыдан соң 1 не 2 дауыссыз дыбыс келеді.

Ахмет Байтұрсынұлының ой-тұжырымына жүгінсек: «Қазақтың нағыз өз тіліндегі дыбыс 24». Бұлар 3 түрге бөлінеді: 5 – ашық дыбыс яки дауысты дыбыс, 17- тұйық дыбыс

яки дауыссыз дыбыс, 2 орта дыбыс яки жарты дауысты дыбыс (Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. т.3. Алматы: «Алаш», 2005, 66-67 беттер).

Өлең архитектурасында дауысты және дауыссыз дыбыстардың гармониясы мейлінше ұлан-ғайыр. Бұлардың көркемдік қызметін, мәнісін академик Зәки Ахметов бажайлап түсіндіреді.

Қазақ өлеңінің теоретигі Зәки Ахметов халық поэзиясындағы ән-өлеңдерінің түрлеріне (өлең, қара өлең, айтыс, қайым, жыр, толғау, терме, тақпақ), қазақ ауыз әдебиетінің байырғы өкілдеріне (жырау, жыршы, ақын, өлеңші), көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі мен стиліне зейін аударады. Қазақстан мен Орта Азия жерінде жазба әрі ауыз әдебиеті жоғары дәрежеде дамығанын және 7 буынды өлеңдерді қолданғанын атап өтеді.

Сондай-ақ өлең сөздің түпкі бастауында пайда болған мақал, мәтел, афоризм құрылысын біліктілікпен талдап, оларға ырғақтық-синтаксистік параллелизм, ықшамдылық, бейнелілік, дыбыс үйлесімділіктері, ішкі ұйқас тән екенін жарқын мысалдармен дәлелдейді. Мәселен,

1. Апан-апан,
Ескі шапан.
Иір қобыз,
Жарқ жұлдыз.
2. Жолға салсаң, жорға,
Жонға салсаң, жүйрік.
3. Ақылы асқан жақсыны
Алысым деп ойлама.
Ақылы жоқ жаманды
Жақыным деп ойлама.
4. Ескісін жаман,
Ешкісін сауып.
5. Ешкі бақтым – еңіреп бақтым,
Қой бақтым – қоңырау тақтым,
Сиыр бақтым – сидаң қақтым,
Жылқы бақтым – жорғалаттым,
Түйе бақтым – түйме тақтым,
Ылақ бақтым – жылап бақтым.

Ірғағы, ұйқасы, декламациялық сипаты қызықтырады. Сонымен бірге үйлену салт-жырларының (жар-жар, беташар, сыңсу, тойбастар) мен ғұрып өлеңдерінің (естірту, көңіл айту, жоқтау) құрылысын байыптайды. Қазақ өлеңі құрылысына ауызша импровизациялық дәстүрдің әсері – ықпалын да әңгімелейді.

Толғау, жыр, түйдек үлгілерін талдап тексеру барысында «Алпамыс», «Ер Тарғын», «Қыз Жібек», «Қобыланды», «Манас» дейтін батырлық, лиро-эпостық жырларға жүгінеді.

Ал 11 буынды өлеңдер түркі халықтары поэзиясында, атап айтқанда, өзбек, әзірбайжан, қарақалпақ, татар жырларында және тәжік-иран әдебиетінде бар. Ф.Корштың жазуынша, әзірбайжанда 11 буынды өлең, ырғақтық өрнегі 5+6, 6+5 түрі кең жайылған. Осындай тоқылыс Яссауи хикметінде ұшырасатынын академик Зәки Ахметов те көрсеткен.

Қырғыздың 11 буынды өлшеммен шығарылған өлеңі қазақ өлеңінің ішкі бұтақталуымен төркіндес.

XVIII ғасырда 11 буынды қара өлең үлгісі кең қолданыс тапқан. «Ақтабан шұбырынды, алқа көл сұлама» оқиғасына арналған «Елім-ай» қара өлең үлгісімен айтылған. Ф.Корш 7-8 және 11 буынды өлшемді айта отырып, жырдан «Ай астында бір жұлдыз айдан жақсы» деген мысал келтірген. О заманда туған кесек дастандар, айталық, «Жанақ жырлаған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры, және Абайдың «Ескендір», «Әзім әңгімесі», «Масфұт», «Вадим» шығармалары қара өлең түрімен жырланған. Қиссалар да осылай.

«Қазақ өлеңі құрылысының даму тарихында Ұлы Абайдың суреткерлік қолтаңбасы, ақындық даналығы турасында жан-жақты, терең ой-түйіндеулер, тұрлаулы тұжырымдар мәнімен, сәнімен келісті баяндалады.

Шумақ, тармақ, бунақ, ұйқас құрылыс енгізген жаңалықтарын ғылыми-теориялық тұрғыдан тексеріп таразылайды. Әсіресе, Абай Пушкин өлеңінің мелодиялық байлығын, түпнұсқаның рухын, сырын, интонациясының нәзік реңктерін, ырғақтық суретін әсерлі жеткізгенін сипаттайды. Ауыз-екі сөйлеудің интонациясын кемелдікпен байытқанын тәптіштейді. Бұл орайда «Бай сейілді», «Ем таба алмай», «Тайға міндік», «Сұрғылт тұман дым бүркіп», «Жалын мен оттан жаралып», «Қуаты оттай бұрқырап», «Қатыны мен Масақбай», «Қор болды жаным», «Сен мені не етесің?», «Сегіз аяқ» атты өлеңдері жаңалықты құбылыстарымен қызықтырғанын қадап айтады.

Поэзия мұхитынан, сұлулық дүниесінен жеміс терген, жемісін елге берген алтын ағаның білімдарлығына ділмарлығы, санаткерлігіне ар-ождан, рух тазалығы, көркем мінезі ұштасқан еді-ау! «Сөзде сиқыр бар, ал өлеңде даналық» деп, Мұхаммед пайғамбардың хадисінде айтылыпты. Сара әрі дара пікір! Иә, ғұламаның мұрасында ұлт тілінің керемет сыры, рухы, көркемдігі, тереңдігі, даналық дәрістері біліктілікпен сараланған.

Академик З.Ахметов – абайтанушы. Абай мұрасы – бір халықтың рухани-мәдени өмірінің шарайнасы, жазба әдебиеттің көшбасшы – атасы. Ұлтымыздың ақындық даналығын, өнерпаздық болмыс-жаратылысын мәшһүр еткен озық ойлы кемеңгер тұлға. Ойы мұхиттай толқыған, көкірек көзі көреген, арғы-бергі ғасырлар сырын мінсіз толғаған, халқының ұлттық ой-санасын оятқан Абайдың асыл туындыларының ағыс-толқындарын, астар-қабаттарын, түпсіз тереңдігін жарқырата ашу, шебер сөйлету, дәлелдеп көрсету – қиынның қиыны екені анық. Солай болса да, қазақ өлеңінің құрылыс-жүйесін, құдірет-қуатын, Абай поэзиясының орыс классиктерімен ұқсастығын қажырлықпен тексерген, Мұхтар Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясының жазылу тарихын зерделеген және «Қазақ өлеңінің құрылысы» (1965), «Өлең сөздің теориясы» (1973) тәрізді күрделі еңбектер жазған академик Зәки Ахметовтың «Абайдың ақындық әлемі» атты зерттеуі ұлы Абайдың сұңғыла суреткерлігін, асқан ойшылдығын, нәзік сыршылдығын біліктілікпен, білгірлікпен парасаттайды.

Ұлттық поэтиканың, стилистиканың, риториканың майталман зерттеушісі Зәки Ахметов өз еңбегінде Абай шығармаларының адамзаттың рухани-көркемдік тәжірибелерімен, әрі болашақ замана белестерімен дәнекерлікте байланыстырады. Және де әрбір туындының сұлулық табиғатын басқа шығармалармен сабақтастыра, жалғастыра, тұтастықта қарастырып отырады. Яғни тарихи принципті мықтап ұстанады.

Ең алдымен, Абайтану ғылымының тарихнамасына назар аударады. Оның бастауында тұрған Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсыновтың, Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезовтың, Кәкітай Ысқақұлы мен Ілияс Жансүгіровтың және т.б. ой-пікірлеріне жүгінеді. Әсіресе, Зәки Ахметовтың Абай реализмі хақындағы ой-толғаныстарының орны бөлек. Сондықтан да ғалымның осынау пікіріне құлақ түрейік: «Абай реализмінің көркемдік әдіс ретіндегі ең басты өзгешеліктері, алдымен, айналадағы өмірді, болмысты, қоғамдық құбылыстарды мейлінше кең қамтып, нақтылы бейнелеу, ел тағдырының өміріне қатысты ең маңызды әлеуметтік мәселелерді халықтық мүдде, озат арман-мақсаттар тұрғысынан толғай білу дейміз. Яғни көркемдік, шыншылдық, шынайылық әдебиеттегі халықтық принциппен, озат идеялылықпен ұштасып келетінін атап айтамыз».

Ия, реализм ұғымы – кең ұғым. Ғалымның түйіндеуінше, оған алғырлық, шығармашылық қиял, арманшыл ой, тұспалдап, ишаралап сипаттау, көркемдік шарттылық, көрегендік, ұлттық сана секілді қасиет-белгілер тән.

Академик Зәки Ахметов Абайдың лирикалық поэзиясының ерекшеліктеріне көркемдік-эстетикалық ойдың айрықша өткірлігін, қуатты, күйлі сымбатты құйылатынын, сезімнің барынша нәзіктігін, оттылығын жатқызады. Сондай-ақ Абай поэзиясының лирикалық кейіпкерінің болмысына, тұлға-тұрпатына, ішкі жан дүниесіне, толғаныс-

тебіреністеріне, күйініш-сүйініштеріне зер салып, «сол арқылы бүкіл бір ортаны, қоғамды, заманды сипаттап беретіні» жөнінде ой өрбітеді.

Зерделі зерттеуші «Келдік талай жерге енді», «Жүрегім, нені сезесің», «Жүрегім, ойбай, соқпа енді», «Жүрегім соқпа, кел тоқта», «Не іздейсің, көңілім, не іздейсің?», «Ем таба алмай», «Тайға міндік», «Жастықтың оты жалындап», «Жүрегім менің қырық жамау» сияқты сыршыл лирикасының нәзік реңк толқындарын, нақыш-кестелерін, сезім сәулелерін есілте, төгілте жеткізеді. Өз сөзімен айтқанда, «соққан желдей заманның» еркіне көнбейтін қайсар мінезді, өткір тілді текті тұлғаның поэзиясына тұнып тұрған қасиетті ой, мөлдір сезім, мінсіз таза ақыл тән. Ол ғайыпты болжаған, тұңғыықтан сыр тартқан, сұлулықтың сиқырын сезінген көреген абыз іспетті.

Осынау ірі, кесек зерттеуде Абайдың аударма саласындағы үздік өнеріне, сөз таңдау, сөз саптау шеберлігіне, көркемдік ойлау жүйесінің тегеурін-қуатына барынша терең талдау жасайды. Абайдың орыстың классик ақындары Пушкин мен Лермонтовпен иық теңестіріп тұратындығы әрі олардың шығармаларымен бәсекелес, рухтас, тамырлас екендігін, олардың жырларын қазақы әуенмен келістіріп сипаттағанда ерекше еркіндікпен, ұлттық рухани болмысына, эстетикалық қабылдау, дүниетаным ерекшеліктеріне, психикалық табиғатына үйлестіре аударатындығын келісті әңгімелейді. Қыруар салыстыруларды жүйе-жүйесімен келтіреді. Абай Лермонтовты ықыласпен аударғанының себебін ол «ерекше ызаның ақыны, махаббаты ашумен уланған ақын» деп өте-мөте бүйрегі бұрылып, ынтасы ауып, жүрегі қалап жақын тұтқанын зерделілікпен таразылап түсіндіреді.

Абай аударған Лермонтовтың «Ой» деген өлеңі жайында «Дүние, өмір жайлы тынымсыз ойға батып, бәрін сынап, ақылменен саралап, асқақ қиялға, үміт пен арманға, әбден берілген күйі де, жазықсыз жапа шеккен, ауыр бейнет тартқан, көптің атынан айтқан азулы күштілерге айтқан қатты наразылығы да – бәрі де осы өлеңнен молынан сезіледі» - деп жазғанында терең тамырластықты, еркіндестікті, сарындастықты аңғарған.

Академик Зәки Ахметов Абайдың әдеби мысал жанрын өрелілікпен өркендеткеніне көркемдік шарттылықты шебер ұйымдастыруына, тұспалдап айту тәсіліне, белгілі бір сюжетті, алуан-алуан тұспал-бейнелерді, алыстан орағытып, қиюластырып жеткізу, сөйтіп ғибратты ойлар ұсынғанына, қоғам өмірі, адам баласының ішкі-дүниесін қалтқысыз ашып көрсеткеніне білім-білігін жұмсайды. Нағыз поэзияның жаны – нәзіктік, құштарлық, сезімталдық, ынтықтық, ұшқыр қиял және адамзат тарихына екшелген, қорытындыланған, жинақталған көркемдік тәжірибелерді асқан ұсталықпен меңгеру, «шабыттың қуатымен тебіреніп еркін сөйлеу, жан-тәнімен сезінген жүрекжарды ой толғамын ортаға салу». Ол жалпы халықтық сөйлеу тілін, байырғы ақын-жыраулар тілін, ұлтының ақындық өнерінің асылдарын бойына жинап, көкірегіне тоқып, қазақ өлеңінің жадағай қыстырма сөздерден, қайталаулардан жауһардай мөлдіретіп, гауһардай құлпыртып, қазақ әдеби тілінің атасы болды. Әр сөздің өмірбаянын жаңалықты мағыналармен толықтырып жетілдірді. Сондай-ақ қазақ өлеңінің ұйқастық, ырғақтық, буындық, бунақтық, тармақтық, шумақтық, интонациялық кестесін бұрын-соңды болмаған өзгерістермен кемелдендіреді. Міне, осы жәйттар аталмыш монографияның «Тіл бейнелілігі», «Өлең өрнектері» бөлімдерінде нақтылы түрде сөз болады. Автор қара сөздердің жанрлық табиғатына ой жіберіп, кейде шешен сөзге, кейде әңгіме-сұхбатқа, бірде діни трактатқа немесе Мұхтар Әуезов пікіріне сүйеніп, сыншылдық, ойшылдық сыр сипаты басым өсиет-толғауға жатқызады.

Асылы, Абайдың қара сөздері ұлттық прозаның, публицистикалық әдеби тілдің кемел дамуына жойқын ықпал жасағанын біліктілікпен баяндайды.

Ол Абайды «ұлы ізашар ақын», мүлде жаңа реалистік жазба әдебиеттің ту ұстаушысы ретінде бағалай отырып, оның ұлылық пен сұлулықтан, ойлылық пен сыршылдықтан, сыншылық пен суреткерліктен құйылған ғажайып шығармаларының, қоғамдық-әлеуметтік, танымдық-тағылымдық, көркемдік-эстетикалық мәндерін егжей-тегжейлі ашып береді. Және де Абай дәстүрінің жанған шырақтай кең тарағанын, әсіресе, Шәкәрімнің ойшылдығын, Мағжанның әсем сыршылдығын, Сұлтанмахмұттың сыншылдығын: Ахметтің

мысалшылдығын, тәмсілмен сөйлейтіндігін, Міржақыптың ағартушылық өнегесін сабақтастырғанын байыптайды.

Зерттеуші назарынан ақын шығармаларының текстологиясы да қағыс қалмаған. Ол 1905, 1907, 1910 жылдардағы Мүрсейіт Бікеұлының қолжазбаларын ақын туындыларының ең негізгісі, етек-жеңі жинақысы деп санайды. 1909 жылы Санкт-Петербургте жарияланған мәтіндерді түпнұсқа ретінде қараған жөн деп есептейді.

Академик З.Ахметов 1916 жылы Мұхтар Әуезов бастырған екі томдық академиялық жинақтарға дейін қамтыған. Бұрынғы басылымдар, тарихи-мәдени мәні ерекше қолжазбалар мейлінше ұқыптылықпен салыстырылып тексерілген.

Автор «Абайдың ақындық әлемі» монографиясында Абай аудармаларының түп тамырын іздеуі қуантарлық жәйт. Абайдың Крыловтан аударған «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» өлеңінің негізгі иесі неміс ақыны Р.Левенштейн екен. Мұны академик З.Ахметов Санкт-Петербург кітапханасынан он күн сарсыла іздеп, ақыр соңында Антон Рубенштейн романстарының жинағынан тауыпты.

Немесе «Жүректе көп қазына бар, бәрі жақсы» өлеңі М.Ю.Лермонтовтың 1891, 1893 жылғы жинақтарында және «Русский архив» журналында (1888, №1, 159-бет) жарық көрген. Сөйтсек, бұл өлең Я.Полонскийдің 1842 жылы «Подземные ключи» жинағында (13-бет) басылғандығын ескертеді.

Қорыта айтқанда, академик Зәки Ахметов ұлы Абайдың ақындық даналығы мен даралығын сонау 1949 жылдан бері қажырлылықпен шұғылданып, зерттеген-ді. Ұлттық поэзия табиғатын, оның ереже-қисындарын, қағидаларын және тарихын жетік, зерек түсінген әрі білім-ғылыммен мұздай қаруланған З.Ахметовтың «Абайдың ақындық әлемі» дейтін күрделі монографиясын ойлы, мағыналы қорытындылармен, сөз сұлулығы жайлы әсем талдаулармен ерекшеленетін абайтану ілімі тарихындағы елеулі еңбек.

Ғұлама ғибраты. Дүние – жалған. Ғұмыр – қысқа, өткінші. Тағдыр – толқымалы. Татар дәм-тұзың шектеулі, өлшеулі екен ғой. Ұлт руханияты әлеміндегі шырқау биікте жарқырап жанған жұлдыз қаңғырған қаңғалықтың кесірінен қапияда ағып түсті. Тамырын тереңге жіберген қара емен морт құлап түсті. Миымыздан у бөлініп, қабырғамыз қақырай сөгіліп, тізбек-тізбек қорғасын бұлттардай нешеме алуан ойлар жөңкіліп, қайшылықтар тұтқынында тұншығып, қилы-қилы күй кешесің... Зәкеңдей саңлақ жампозды, ілім-біліммен мұздай қаруланған ғылымның қара нарын, ұлттық сөз өнерінің лағыл маржандарын жатқа заулататын майталманды, пікір-лебізі еркеленіп есілген көсілмелі-төгілмелі шешенді, ақылын, кеңесін, қабілет-жігерін, жақсылығын елінен, қауымынан аямаған жомарт мінезді, көңілі жаздың әсем таңындай сәулетті, жүзінде, жанарында бекзаттық нұры ойнаған жаны да, ары да шықтай таза, ішкі рухани мәдениеті жоғары кесек жаратылған айрықша кісілікті, сыпайы да сырбаз, мейірбан да қамқор, шынайы да риясыз, алды кең, асыл текті, арда туған ардақты азаматты жоғалту – өзекті өртейтін өкініш.

Ұстаз, білімпаз, қоғам қайраткері Зәки Ахметовтің өнегелі өмірі мен ғылыми шығармашылығы жарты ғасырдан астам уақытты қамтиды. Тегінде, оқымысты-педагогтың өмір тарихы Отан тарихымен, орыс, қазақ, зиялыларының тарихымен, республика жоғары мектеп өмірімен төркіндес.

Алтайдан ұшқан тастүлек небәрі 20 жасында Қазақ мемлекеттік университетін тәмәмдап, іле-шала ғылым мен мәдениеттің алтын бесігі Ленинград қаласындағы КСРО Ғылым академиясы Шығыстану институтының аспирантурасына қабылданады. Әйгілі оқымысты түркітанушы, КСРО Ғылым академиясының корреспондент – мүшесі С.Е.Маловтың жетекшілігімен 1951 жылдың 5 қаңтарында «Абай және Лермонтов» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды. Осынау кесек зерттеуде Абайдың аударма саласындағы үздік өнеріне, сөз саптау шеберлігіне, көркемдік ойлау жүйесінің тегеурін-қуатына барынша терең талдау жасайды. Абайдың Лермонтовпен иық теңестіріп тұратындығы әрі бәсекелес рухтас екендігі, қазақы әуенмен келістіріп сипаттағанда ерекше еркіндікпен, ұлттың рухани болмысына, эстетикалық қабылдау, дүниетаным ерекшеліктеріне, психикалық табиғатына үйлестіре аударатындығын келісті әңгімелейді.

Қыруар салыстыруларды жүйе-жүйесімен жіктеп тексереді. Абайдың Лермонтовты құштарлықпен аударғанының себебін ол «ерекше ызаның ақыны махаббаты ашумен уланған ақын» деп, өте-мөте бүйрегі бұрылып, ынтасы ауып, жүрегі қалап жақын тұтқанын зерделілікпен таразылап түсіндіреді.

Абай аударған Лермонтовтың «Ой» деген өлеңі жайында «Дүние, өмір жайлы тынымсыз ойға батып, бәрін сынап, ақылменен саралап, асқақ қиялға, үміт пен арманға, әбден берілген күйі де; жазықсыз жапа шеккен, ауыр бейнет тартқан, көптің атынан айтқан, азулы күштілерге айтқан қатты наразылығы да – бәрі де осы өлеңнен молынан сезіледі», - деп жазған. Демек, зерттеуші терең тамырластықты, төркіндестікті, сарындастықты аңғарған.

Задында, Зәки Ахметов абайтану мен лермонтовтануға жаңалықты құбылыстар енгізді. Жас ғалымның тұжырымды ой-пікірлерін академиктер Крачковский, Струве, Баранников, профессорлар Ефимов, Берков, көрнекті лермонтовтанушы В.А.Мануйлов қолдап қуаттады. Сөйтіп, оқу мен жазуды, тыңдау мен сөйлеу өнерін, қысқасынан қайырғанда, бірнеше өнер түрлерін түбегейлі меңгерген рухани балғын қасиеттің иесі Зәкең зиялы ойшыл қауымның, озат та үлгілі ортаның барша жақсылықтарын бойына тұтастай сіңірді. Осы кезде ұлттық әдебиеттану ғылымының ту ұстаушысы ретіндегі болашақ алғышарттары қалыптасты. Сөзіміз дәлелді болу үшін, ғылыми жетекшісі С.Е.Маловтың пікірін келтіре кеткен дұрыс. О кісі шәкіртімнің ғылыми танымының трендігіне, зерделілікпен ой толғауына, білім деңгейіне және еңбексүйгіштігіне дән разы боламын деген екен.

Академик Зәки Ахметов – Абайтану мен Әуезовтану ғылымының қалыптасуы мен даму тарихындағы ірі тұлға. Ғұлама ғалым лекцияларының өзегі – «мұхит, дария суындай, аузынан дүрлер төгілген, ақылға дихан кемеңгерлер» Абай мен Әуезов әлемі және ақындық мәдениет, поэзиялық көркемдік дүниесі. Ұлттық әдебиеттану ғылымының ту ұстаушысы дәрежесіне көтерілген өзі күндей, сөзі гүлдей Зәки аға сөз жауһарын, ой асылын асқан сезімталдықпен, кемел білгірлікпен, салиқалы парасат- пайыммен саралап, студенттердің жүрегіне, ой-санасына жойқын шабытпен шебер жеткізеді. Лекцияларының әдеби және ғылыми сипаттары бір-бірімен әдемі үйлесім тауып, тұрлаулы, тұжырымды қорытындыларымен көңілге ұялайды, жарқын із қалдырады, көкірегіңе берік орнығады. Негізінде, Зәкеңнің көркемдік әрі ғылыми ойлау жүйесіндегі тарихи-философиялық дүниетанымындағы ғаламдық өркениет пен ұлттық мәдениет жетістіктері (орыс, Еуропа, араб, парсы, үнді мәдениеттері) оның әрбір сөзіне, пікіріне, топшылауына, түйіндеуіне сәулесін мол түсіреді. Сондықтан да әдеби туындының ішкі қабаттарында, ішкі ағыс-толқындарында жасырынған ұшан-теңіз көркемдік сырларын жиһанкездің картасындай, сұлулық дәптеріндей жайып тастайды. Шабыт қанатында парлаған, желдей жүйткіген ақын жанды ұшқыр Зәкең ғайыптан ғажайып гулеген әуезді естігендей, күй шерткендей кейіпке түсетіндігі тағы бар. Ойымызды Ғұмар Қараштың сөзімен түрлендіріп айтар болсақ, академик, Зәки Ахметовтің әрбір лекциясы, әрбір пікір-лебізін «шешендер де шешеннің күңіреніп шер тартқан сөзіндей, шеберлерде шебердің шұбарлап кесте салған бізіндей, қалың орман ішінде қайыңның қайнап біткен безіндей, алтын жүзік қасының жауһардан жарып салған көзіндей» деп сипаттасақ жөн болар.

Біздер Абайды қанша оқысақ та, ұлы ақынның кейбір ой-толғаныстарын Зәки ағаның аузынан естіп, таң тамаша қалушы едік. Бірде Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Диссертациялық кеңесінде Абайдың ақындық болмысын, даналық келбетін, суреткерлік шеберлік кереметін, ар түзейтін адамгершілік ілімін тереңнен тербеп:

Ендігіге не сұрай бұл жалғанда,

Ақыл-ой, ар-намыс жоқ еш адамда.

Өлген мола, туған жер жібермейді,

Әйтпесе тұрмас едім осы маңда!?! – дегенде Абайдың осынау шумағын жаңадан естігендей болдым. Бұл тұста 1893 жылы дүниеге келген Тарту университетінің тамаша бір дәстүрі туралы айта кеткен жөн. Егер де бір профессордан екінші бір профессор Пушкиннің бір шумағын тыңдаса, оған айрықша рахмет айтады екен. Әлбетте жазбаша түрде.

Абай өлеңдерін Зәки аға түгелге жуық жатқа айтады десек те жарасады.

Абай мәтіндерін ғылыми тұрғыдан талдап, таңдап саралауда, түпнұсқа рухын сақтауда Абайтану ғылымының іргетасын қалаған Мұхтар Әуезовтің еңбегі ересен. Ұлы жазушының кемеңгерлік кеңестерімен 1987 жылы жарияланған қос томдық академиялық толық жинақ – ең негізгі, ең басты, шоқтығы биік басылым.

М.Әуезов әр сөзге ой көзімен мейлінше зейін аударғанын әрі әр түрлі оқылатын сөздердің қай нұсқасы негізге алынатынына өте-мөте мән бергені турасында академик Зәки Ахметов әр кезде айтып отырушы еді. «Өзі зордың болады ығы да зор» деп Абай айтпақшы, жетелі Зәкең ұлы Әуезовтің теңдессіз ғибраттарын көкірегіне тоқыған. Өзі де 1957, 1977, 1995 жылдарда әзірлеген Абай шығармаларының текстологиялық жұмыстарына қызу араласты. Білім-білігін аямай жұмсады.

Академик Зәки Ахметов «Қазақ өлеңі құрылысы» (1964, орыс тілінде), «Қазақ поэзиясының тілі туралы» (1970, орыс тілінде), «Өлең сөздің теориясы» (1973) дейтін еңбектері қазақ өлеңінің тарихы мен теориясына арналған. Қазақ өлеңінің құрылысы нақты айтқанда, буын, бунақ, тармақ, ырғақ, шумақ, ұйқас, жыр, терме, толғау және суреттегіш және бейнелегіш құралдар жүйесі, поэзия мен музыка, тіл мен стиль, синтаксис пен грамматика, фольклор мен әдебиет, дәстүр мен жаңашылдық арақатынасы, әуезділік ерекшеліктері байыпты қарастырылады. Бұл жұмыстар – түркітану мен ұлттық поэтика ғылымына қосылған зор үлес.

Зәки Ахметов 1965 жылдың 2 ақпанында докторлық диссертация қорғағанда ұлы жазушы Сәбит Мұқанов былай деген:

- Өлең құрылысы туралы бұрын да аз жазылған жоқ. Зәки Ахметов соларды түгелдей біліп, ескеріп, қазақ өлеңін жаңа қырынан терең зерттеген. Оның «Қазақ өлеңінің құрылысы» атты зерттеу еңбегі – бұған дейін айтылмаған толымды, көңілге қонымды пікірлер айтуымен құнды.

Академик В.М.Жирмунский Зәки Ахметовтің «Қазақ өлеңінің құрылысы» зерттеуін түркітануға және өлең теориясына қосылған бағалы еңбек деп есептейді.

Профессор Темірғали Нұртазин: «Өлең құрылысының нәзік құбылыстарын тамыршыдай дөп басып, жатық тілмен ұғынықты жеткізетін сирек талант иесі», - дейді.

- Көркем творчество психологиясын әрі терең, әрі нәзік түсінетін суретке тән сыр мен сезім, талант пен шабыт құпияларын ақынша түйсінетін, өмір мен өнердің бір-біріне эстетикалық қарым-қатынасын силлогизм арқылы ғана емес образ арқылы ойлап-толғайтын айрықшы қабілет қажет етеді. Зәки Ахметовте дәл осы бітім мен қабілет түгел. Ол биік эрудициясымен баурайды, тамыр тереңімен қопара тексереді, аса білгірлікпен, үлкен мәдениетпен, білімдіге тән әдеп-ибамен сөйлейді, жазады. Толғаныстары мен талдаулары жан-жақты, терең, кең. Жан сарайының кіршіксіздігі сондай, алыс жақындыға қылдай кінәрат келтірмейтіні былай тұрсын, өзінде тіпті тірі пендені жеккөру сезімі атымен жоқ еді; адам атаулыға тек ғашық көзбен қарайтын. Қазіргі қазақ әдебиеттануының күмбезін тіреп тұрған күміс баған еді, - дейді академик-жазушы Зейнолла Қабдолов.

Абай мұрасы – бір халықтың рухани-мәдени өмірінің шарайнасы. Жазба әдебиеттің көшбасшысы-атасы. Ұлтымыздың ақындық даналығын, өнерпаздық болмыс жаратылысын мәшһүр еткен озық ойлы кемеңгер тұлға. Ойы мұхиттай толқыған көкірек көзі көреген арғы-бергі ғасырлар сырын мінсіз толғаған халқының ұлттық ой-санасын оятқан Абайдың асыл туындыларының ағыс-толқындарын, астар қабаттарын, түпсіз тереңдігін жарқырата ашу, шебер сөйлету, дәлелдеп көрсету-қиынның қиыны екені анық. Солай болса да қазақ өлеңінің құрылыс-жүйесін, құдірет-қуатын Абай поэзиясының орыс классиктерімен ұқсастығын қажырлықпен тексерген, Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының жазылу тарихын, зерделеген және «Қазақ өлеңінің құрылысы» (1965), «Өлең сөздің теориясы» (1973) тәрізді күрделі еңбектер жазған академик Зәки Ахметовтің «Абайдың ақындық әлемі» атты зерттеу жариялауы орынды да. Себебі, ұлы Абайдың сұңғыла суреткерлігін, асқан ойшылдығын, нәзік сыршылдығын білгірлікпен әңгімелеу ондаған жылдар бойы ізденістерді қажет етеді.

Зерттеуші Зәки Ахметов өз еңбегінде Абай шығармаларының адамзаттың рухани көркемдік тәжірибелерімен, әрі болашақ замана белестерімен дәнекерлікте байланыстырады. Және де әрбір туындының сұлулық табиғатын басқа шығармалармен сабақтастыра, жалғастыра, тұтастықта қарастырып отырады. Яғни тарихи принципті мықтап ұстанады.

Ең алдымен, Абайтану ғылымының тарихнамасына назар аударады. Оның бастауында тұрған Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсыновтың, Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезовтің, Кәкітай Ысқақұлы мен Илияс Жансүгіровтің және т.б. ой-пікірлерін тілге тиек етеді. Әсіресе, Зәки Ахметовтің Абай реализмі хақындағы ой-толғаныстарының орны бөлек. Сондықтан да ғалымның осынау пікіріне құлақ түрейік: «Абай реализмінің көркемдік әдіс ретіндегі ең басты өзгешеліктері, алдымен, айналадағы өмірді, болмысты, қоғамдық құбылыстарды мейлінше кең қамтып, нақтылы бейнелеу, ел тағдырының өміріне қатысты ең маңызды әлеуметтік мәселелерді халықтық мүдде, озат арман, мақсаттар тұрғысынан толғай білу дейміз. Яғни көркемдік, шыншылдық, шынайылық, әдебиеттегі халықтық принциппен, озат идеялылықпен ұштасып келетінін атап айтамыз».

Иә, реализм ұғымы – кең ұғым. Ғалымның түйіндеуінше, оған алғырлық, шығармашылық қиял, арманшыл ой, тұспалдап, ишаралап сипаттау, көркемдік шарттылық, көрегендік, ұлттық сана секілді қасиет белгілер тән.

Академик Зәки Ахметов ақынның лирикалық поэзиясының ерекшеліктеріне көркемдік-эстетикалық ойдың айрықша өткірлігін, қуатты, күйлі, сымбатты құйылатынын, сезімнің барынша нәзіктігін, оттылығын жатқызады. Сондай-ақ Абай поэзиясының лирикалық кейіпкерлерінің болмысына, тұлға-тұрпатына, ішкі жан дүниесіне, толғаныс-тебіреністеріне, күйініш-сүйініштеріне зер салып, «сол арқылы бүкіл бір ортаны, қоғамды, заманды сипаттап» беретіні жөнінде ой өрбітеді.

Зерделі зерттеуші «Келдік талай жерге енді», «Жүрегім нені сезесің», «Жүрегім, ойбай, соқпа енді», «Жүрегім, соқпа, кел тоқта», «Не іздейсің көңілім, не іздейсің?», «Ем таба алмай», «Тайға міндік», «Жастықтың оты жалындап», «Жастықтың оты қайдасың», «Жүрегім менің қырық жамау» сияқты сыршыл лирикасының нәзік реңк толқындарын, нақыш кестелерін, сезім сәулелерін есілте, төгілте жеткізеді. Өз сөзімен айтқанда, «соққан желдей заманның» еркіне көнбейтін қайсар мінезді, өткір тілді текті тұлғаның поэзиясына тұнып тұрған қасиетті ой, мөлдір сезім, мінсіз таза ақыл тән. Ол ғайыпты болжаған, тұңғыықтан сыр тартқан, сұлулықтың сиқырын сезінген көреген абыз іспетті.

Академик Зәки Ахметов Абайдың әдеби мысал жанрын өрелілікпен өркендеткеніне, көркемдік шарттылықты шебер ұйымдастыруына, тұспалдап айту тәсіліне, белгілі бір сюжетті алуан-алуан тұспал-бейнелерді алыстан орағытып, қиюластырып жеткізу, сөйтіп ғибратты ойлар ұсынғанына, қоғам өмірін, адам баласының ішкі дүниесін қалтқысыз ашып көрсеткеніне білім-білігін жұмсайды. Нағыз поэзияның жаны – нәзіктік, құштарлық, сезімталдық, ынтықтық, ұшқыр қиял және адамзат тарихында екшелген, қорытындыланған, жинақталған көркемдік тәжірибелерді асқан ұсталықпен меңгеру, «шабыттың қуатымен тебіреніп еркін сөйлеу, жан-тәнімен сезінген жүрекжарды ой толғамын ортаға салу». Ол жалпыхалықтық сөйлеу тілін, байырғы ақын-жыраулар тілін, ұлттың ақындық өнерінің асылдарын бойына жинап, көкірегіне тоқып, қазақ өлеңін жадағай қыстырма сөздерден, қайталаулардан арылтып, ұршықтан шыққан жіптей, сымға тартқан күмістей етіп, жауһардай мөлдіретіп, гауһардай құлпыртып, қазақ әдеби тілінің атасы болды. Әр сөздің өмірбаянын жаңалықты мағыналармен толықтырып жетілдірді. Сондай-ақ қазақ өлеңінің ұйқастық, ырғақтық, буындық, бунақтық, тармақтық, шумақтық, интонациялық кестесін бұрын-соңды болмаған өзгерістермен кемелдендірді. Міне, осы жәйттар аталмыш монографияның «Тіл бейнелілігі», «Өлең өрнектері» бөлімдерінде жүйелі түрде сөз болады. Автор қара сөздердің жанрлық табиғатына ой жіберіп, кейде шешен сөзге, кейде әңгіме-сұхбатқа, бірде діни трактатқа, Мұхтар Әуезов пікіріне жүгініп, сыншылдық, ойшылдық, сыр-сипаты басым өсиет-толғауға жатқызады.

Асылы, Абайдың қара сөздері ұлттық прозаның публицистикалық әдеби тілдің кемел дамуына жойқын ықпал жасағанын біліктілікпен баяндайды.

Ол Абайды «ұлы ізашар ақын», мүлде жаңа реалистік жазба әдебиеттің ту ұстаушысы ретінде бағалай отырып, оның ұлылық пен сұлулықтан, ойлылық пен сыршылдықтан, сыншылдық пен суреткерлікпен құйылған ғажайып шығармаларының қоғамдық-әлеуметтік, танымдық-тағылымдық, көркемдік эстетикалық мәндерін егжей-тегжейлі ашып береді. Және де Абай дәстүрінің жанған шырақтай кең тарағанын, әсіресе, Шәкәрім ойшылдығын, Мағжанның әсем сыршылдығын, Сұлтанмахмұт сыншылдығын, Ахмет мысалшылдығын, тәмсілмен сөйлейтіндігін, Міржақыптың ағартушылық өнегесін сәтті сабақтастырғанын байыптайды.

Зерттеуші назарынан ақын шығармаларының текстологиясы да қағыс қалмаған. Ол 1905, 1907, 1910, жылдардағы Мүрсейіт Бікеұлының қолжазбаларын ақын туындыларының ең негізгісі, етек-жеңі жинақысы деп санайды. 1909 жылы Санкт-Петербургте жарияланған текстерді түпнұсқа ретінде қараған жөн деп есептейді.

Академик З. Ахметов 1916 жылы Самат Әбішұлы шығарған «Абай термесі» жинағынан бастап, 1957 жылы М.Әуезов бастырған екі томдық академиялық жинақтарға дейін қамтыған. Бұрынғы басылымдар, тарихи-мәдени мәні ерекше қолжазбалар мейлінше ұқыптылықпен салыстырылып тексерілген. Автор «Абайдың ақындық әлемі» монографиясында Абай аудармаларының түп тамырын іздеуі қуантарлық жәйт. Абайдың Крыловтан аударған «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» өлеңінің негізгі иесі неміс ақыны Р.Левенштейн екен. Мұны академик ағамыз Санкт-Петербург кітапханасынан он күн сарсыла іздеп, ақыр соңында А.Рубенштейн романстарының жинағынан тауыпты.

Академик З. Ахметов ұлы Абайдың ақындық даналығын сонау 1949 жылдан бері қажырлылықпен шұғылданып, зерттеп келді. Ұлттық поэзия табиғатын, оның ереже-қисындарын, қағидаларын және тарихын жетік, зерек түсінген Зәкеңнің «Абайдың ақындық әлемі» дейтін күрделі монографиясы ойлы, мағыналы қорытындылармен, сөз сұлулығы жайлы әсем талдауларымен ерекшеленетін елеулі еңбек.

Заманымыздың бірегей суреткері Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы – ұлтымыздың шамшырағы, қайталанбас біртуар санаткері Ұлы Абайдың рухани болмысы мен ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқының тарихи дәуірін кемел көркемдікпен терең жырлаған таңғажайып шығарма.

Ендеше, сұңғыла өнерпаздың шығармашылық зертханасын, көркемдік қабілет-қарымын, эстетикалық ойлау табиғатын, ұлттық сөз өнеріне қосқан үздік жаңалықтарын, шеберлік қырларын әсем тексеріп талдау да, тереңнен толғау да зерттегіштік өнерді қажет ететіні даусыз. Бұл орайда поэтика мәселелеріне, атап айтқанда, Абайдың ақындық дүниесіне, М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының жазылу тарихының поэтикасына кесек еңбектер арнаған академик Зәки Ахметовтің «Мұхтар Әуезовтің роман-эпопеясы» деген («Санат» баспасы, орыс тілінде) зерттеу жарылауы да заңды құбылыс.

Академик Зәки Ахметов эпопея авторының суреткерлік даналығы мен даралығын, тарихтың көркемдік шындығын асқақ шынайылықпен келістіре сипаттағанын, Абай поэзиясының рухы – эпопея кеңістігінде сұлу келісім-жарасым тапқанын, ұлы ақынның тіршілік, тартыс, өнер, білім, өмір-бәсеке майданындағы қалыптасу, өсу-өрлеу, өркендеу баспалдақтарын табиғилықпен өрнектеп баяндағанын, ақын мен халықтың біртұтастығын яки Абай – халықтың ақыл-ойын, арман-тілегін, мұрат-мүддесін, мұң-зарын кемеңгерлікпен жырлаушы екендігін жан-жақты, толық түсіндіре білген. Және де кең тынысты, мол арналы, сан-салалы, салиқалы роман-эпопеяның өн бойындағы философиялық-этикалық, лирикалық, символикалық сарындардың негізін, себебін, мәнін жіктеп-жіліктеп, көрсетуімен де қызықтырады.

Академик Зәки Ахметовтің зерттеуінде проза мен ұлттық поэзияның байланысы, прозаның ұлттық ерекшеліктері, тарихи уақыт пен көркемдік уақыттың арақатынасы, М.Әуезовтің шығармашылық лабораториясы, текстологиясы, суреткерлік-бейнелілік жүйесі әңгімеленеді.

Ой кемесіндей, даналық өлшеміндей, қиял кеңістігіндей, жүрек қазынасындай «Абай жолы» эпопеясының тууы – өзі оқымысты, өзі педагог, өзі көрнекті абайтанушы, өзі әдебиет,

театр өнер сыншысы, өзі теоретик, өзі фольклоршы, өзі аудармашы, өзі драмашы, өзі көсемсөзші М.Әуезовтің сан қырлы қабілет дарынына әбден қатысты. Демек, М.Әуезов эпопеясының күрделі табиғатына, күретамырына тән сымбаттылық, сыршылдық, әсемдік, үйлесімділік, тереңдік, даналық, эпикалық баяндау тәсілі тәрізді идеялық мазмұн, көркемдік қасиеттеріне тоқталғанда осындай рухани жаратылысына көңіл бөледі.

Академик Зәки Ахметовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы дейтін зерттеуі – әуезовтануға қосылған сүйекті қабырғалы дүние.

Ұлт санаткері Зәки Ахметовтің әдебиет тарихы мен теориясы, ұлттық поэтика мен өлең жүйесі, абайтану мен әуезовтану жайындағы монографиялары Қазақстан ғылымы тарихында жарқын белес болып есептеледі. Оның еңбектері Қытай, Түркия, Ресей мемлекеттерінде, Минск, Кишинев, Ереван, Баку, Ташкент, Бішкек қалаларында жарық көрді.

Зәкең дарынды зерттеуші, талантты ұстаз ретінде қоғамның ғылыми әлеуетін көркейту ісінде, елді сәулелендіру жолында елеулі із қалдырды. Оның жетекшілігімен 20-дан астам докторлық және диссертациялар қорғалды.

Ол репрессияға ұшыраған Алаш қайраткерлерінің шығармашылық мұрасын бағалауда тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге орасан зор еңбек сіңірді.

«Сөз жинаған мың кісілік», «Сөзінің әр ширегі мың ділдалық» дегендей, тумысы бөлек, тұлғасы биік, кеудесі қазына ардақты Зәкең қымбат сөз қалдырды.

«Жақсы сөз (кәлима тун-таиibatун) жақсы терек тәрізді, оның тамыры тереңде болады да бұтақтары аспан бойлап кетеді. Демек, ол Құдай әмірімен мезгіл-мезгіл жеміс беріп тұратын қасиетті терекке ұқсайды» (Құран Кәрім. Алматы, «Дәуір», 2002, 269-270 беттер). Біздер осындай құдіретті сөзге имандай ұйып, қасиетті рухыңызды, салиқалы ісіңізді, даналық тағылымыңызды, парасатты кітабыңызды бойтұмардай сақтап әрі одан сусындап, ұлттық ой-пікірлер оқулығы ретінде пайдалана бермекпіз.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ТЕКСТ В ТЕОРЕТИЧЕСКОМ ОСМЫСЛЕНИИ АКАДЕМИКА ЗАКИ АХМЕТОВА: ЭСТЕТИЧЕСКОЕ И СОЦИАЛЬНОЕ

Ананьева С.

*Заведующий отделом мировой литературы и международных связей
Института литературы и искусства имени М. Ауэзова МОН РК д. филол. н.*

2023 год – год юбилейный ... Академик НАН Республики Казахстан З. Ахметов и академик НАН Кыргызстана Ч. Айтматов отметили бы юбилейные даты... Заки Ахметович не только дружил с Чингизом Айтматовым, был научным руководителем и оппонентом на защитах кандидатских и докторских диссертаций по творчеству Ч. Айтматова... Наш выдающийся учёный-литературовед, теоретик и историк литературы, специалист мирового уровня по казахскому стихосложению Заки Ахметович блистательно знал историю и современное состояние мировой словесности. Педагог, организатор науки был в гуще научной жизни страны. Эстетические и социальные аспекты художественного текста, художественной литературы были для него чрезвычайно важны. Об этом мы говорили на недавно прошедшем в Национальной библиотеке Республики Казахстан Международном «круглом столе» «Читаем Чингиза Айтматова ...». Заки Ахметович бережно перечитывал художественные тексты авторов родной литературы и мировой.

В прошлом году мы отметили 125-летие Мухтара Ауэзова. Научные конференции прошли во многих вузах Казахстана, в дальнем зарубежье. В Лейденском университете в